

Jezični purizam i nacionalistička ideologija

Maciej Czerwiński: *Jezyk — ideologia — naród. Polityka jezykowa w Chorwacji a jezyk mediów*. Scriptum, Kraków, 2005.

270

Knjiga o kojoj je riječ predstavlja još jednu disertaciju koja se bavi nama i koja je obranjena u inozemstvu (u Poljskoj). Desetljećima su se u svijetu publikacije o izrazitom jezičnom purizmu bavile prvenstveno fenomenom purizma u nacističkoj Njemačkoj. Danas, međutim, kad lingvisti govore o toj temi, na prvo mjesto stavljaju aktualno stanje u Hrvatskoj.

Zamah purizma kod nas povezan je sa širenjem nacionalizma: »puristička jezična politika i planiranje jezika u Hrvatskoj [...] izrasli su u općoj nacionalističkoj atmosferi, kojom je bila zahvaćena intelektualna elita« (15). Već od početka »90-ih godina je puristička ideologija iskoristila povoljnu klimu oko jezika i pomoću medija se prenosila društvu« (135). Odgovornost za to snose jezikoslovci: »Izvor purizma mora se tražiti u krugu jezikoslovaca, koji su u javnu debatu uveli nužnost kodifikacije jezika i jezične ispravnosti« (256). U tom kontekstu ne treba zaboraviti da akademija predstavlja »početak institucionaliziranja purizma i jezične politike« (39).

Budući da je cilj purizma »ispuniti očekivanja nacionalizma, političke ideologije« (39), jezikoslovci su kod širenja purizma imali podršku političkih krugova: »naivno bi bilo misliti da je jezična politika u tom razdoblju bila isključivo djelo jezikoslovaca. Stranka HDZ s neograničenom vlašću 90-ih godina i njen osnivač predsjednik Franjo Tuđman bili su vatrene pristalice purističkih novina u jeziku i jav-

no su pokazivali svoje sklonosti korištenjem oblika proglašenih hrvatskijim, a zahvaljujući vlastitoj popularnosti proširili su ih među drugim korisnicima. Širenje ideje purizma može se, osim toga, povezati s bliskim kontaktima jezikoslovaca i političara, povećanim financiranjem znanstvenih projekata ili kontrolom državnih medija« (90).

S obzirom da purizam traži neprirodno mijenjanje vlastitog jezika, moraju se široke mase pomoću određenih strategija pridobijati da bi ga prihvatile: »Kako bi izgradila povjerenje u purističke novine, ideologija je reproducirala nacionalne osjećaje i koristila niz propagandno-agitatorskih strategija« (139). Za tu svrhu iskorisćeni su »prvenstveno udžbenici, jezični savjetnici, normativni rječnici, rubrike o pravilnoj upotrebi jezika objavljivane u medijima, didaktičkim i znanstvenim časopisima, a također i propagiranje određenih oblika proglašenih za bolje zbog njihove velike učestalosti u prestižnim diskursima koji podliježu kontroli (npr. u javnim medijima, jeziku administracije, jeziku obrazovanja)« (36).

Jezični savjetnici i razlikovni rječnici »konzerviraju u društvu nacionalističko shvaćanje« (130). »Većinu njih povezuje činjenica da su ih financirale državne institucije, što dokazuje da su političke grupe koje su vladale u tom razdoblju odigrale određenu ulogu u procesu planiranja jezika« (130). Analiza pokazuje da »agitatorski diskurs u rječnicima — osim što se pojavljuje u raznim formama — ustvari je vrlo ujednačen i uskladen. Sadrži određenu matricu koja se ponavlja i koja je s malim iznimkama oponašana u svim izvorima. Autori svakog od opisanih radova koriste slične argumente i stereotipne jezične konstrukcije s ciljem ozakonjivanja promjena u jeziku i poticanja korisnika rječnika da upotrebljava te a ne druge leksičke oblike« (130).

U agitatorskom diskursu savjetnika i rječnika ponavljaju se sljedeće stereotipne

konstrukcije: »Jezik je duša naroda i njegovo ogledalo, koje prenosi i čuva njegovu jedinstvenost i autentičnost. [...] U jeziku se odražava kulturna i civilizacijska razlika naspram Srba; jezične razlike su samo izvedenice dubljih razlika. [...] U doba I i II Jugoslavije hrvatski jezik je bio posrbljivan, a narod odnarođivan. Veličaju se razdoblja cvjetanja hrvatske nacionalne misli i političke autonomije, a leksikografski radovi objavljeni u tim razdobljima proglašeni su vodećim jezikoslovnim djelima. [...] Starinski hrvatski leksemi nisu ustaški [...]. Hrvatski jezik teži (sam od sebe, prirodno) čuvanju čistoće. [...] Proizvoljna kodifikacija (puristička jezična politika) opravdana je i prirodna. [...] Ikone purizma su osobe, ljudi iz javnog života koji se bore za čišćenje jezika od nepoželjnih elemenata. Njihova imena su pohranjena u nacionalno orijentiranome diskursu i prizivaju se prilikom ozakonjivanja promjena u jeziku. Taj hrvatski uzor su: Bogoslav Šulek, Laszlo Bulcsu, Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Mate Šimundić, Mile Mamić i drugi« (131).

Svi »konstruktori diskursa, oni koji izlažu ideologiju i njome raspolazu, koriste konvencionalne jezične strategije, pomoću kojih konstruiraju i reproduciraju znanje i utječu na čitatelje. U uvodima rječnika konstrukcija *tudica/tuđa riječ* ima uvijek negativnu konotaciju i nalazi se u suprotstavljenom odnosu prema pozitivno vrednovanoj konstrukciji *dobra/lijepa hrvatska riječ*. Namjerna i u cijelom diskursu vrlo postojana kategorija 'tuđa riječ' nikad se ne pojavljuje u obliku *posuđena riječ*. To je uzrokovano činjenicom da *posuđena riječ/posuđenica* pojmovno nema tako negativna obilježja kao *tuđa riječ/tudica* jer *posuđena* znači da je uzeta od nekoga i korištena (možda čak samo jedno vrijeme), dok *tuđa* implicira nešto što ne pripada nama, nego drugima. Zahvaljujući tako domišljatoj strategiji konstruiranja uključujućeg i isključujućeg 'mi' pojačava se i paradigma 'mi' — 'vi'. U svim tekstovima je

hrvatski jezik povezan s pridjevima *čist, jasan, osebujni, lijep, razumljiv* i s posvojenom zamjenicom *naš*. Modalnost u bezličnom obliku (bezlidan glagolski izraz) *neophodno je, mora se, valja, treba, nužno je* omogućava autorima da skrenu pažnju sa sebe kao konstruktora stava i da pojačaju uvjerenje kod čitatelja da su propagirani postulati apsolutni i da ne podliježu diskusiji« (131–132).

Kao primjer takvih autora naveden je Stjepko Težak, jedan od čestih savjetodavaca, i opisane su tehnike kojima se on služi: »Slične metode agitacije nalazimo u sljedećim konstrukcijama: *treba, valja, valja dati prednost, zamijeniti dobrom hrvatskom riječi*. Struktura radikalnijih izjava je tako konstruirana da je bilo kakva diskusija nemoguća, a čitatelj prisiljen da prihvati 'činjenice', na primjer: *pravilan oblik je 'vozačka iskaznica', a ne 'vozačka dozvola'; u hrvatskome standardnom jeziku ne postoji pridjev 'vjerovatan'*« (138).

Navedeno »propagiranje odabira 'jednoga' modela jezika ide zajedno s pokušajima maksimalne homogenizacije društva oko zajedničkih mitova, s borbom za odbacivanje heterogenog karaktera društva, s nametanjem određenih ograničenja i s prisiljavanjem društva da izabere jedan nazivnik kulture« (130). Budući da takve purističke prisile nisu spojive s demokratskim principima, ne čudi što su izazivale i izazivaju otpor. U knjizi M. Czerwińskog je kao protivnik purističkih nametanja istaknut »Vladimir Anić, čiji radovi su (među njima poznati rječnik) kao i sam autor bili često brutalno napadani od strane purista« (76). Anić smatra da »uzrok dogmatškog hrvatskog purizma leži u nacionalnoj i jezičnoj iskompleksiranosti« (76). Osim Anića, »protiv agresivnog jezičnog purizma istupaju i druge osobe iz javnog života: pisci, umjetnici i neki političari« (78). Czerwiński podsjeća da demokratski državni sistem ne znači automatski da je i jezična politika u toj državi demokratska, i obrnuto (65).

Postignuti »učinci čišćenja jezika nisu potpuno podudarni s programom purista i doveli su do neregularnosti u jeziku (medija), a ne do 'uzorne' homogenizacije korištenih oblika« (15). Naime, »jezik medija nije ujednačen kod stupnja realizacije purističke jezične politike« (26). Do te neujednačenosti dolazi zato što svake novine »odgovaraju za tekst koji objavljuju kao i za jezik koji koriste« i što »su svake novine pošiljalac koda, subjekt komunikacije i istovremeno cenzor. Na taj način predstavljaju određeni odnos prema jezičnoj politici, njenoj purističkoj osnovi, a time i prema ideologiji koja stoji iza purizma« (26). Ovdje navedenu »ideološku pozadinu treba shvatiti kao određeni odnos pošiljaoca koda (medija) prema nacionalnoj stvari (a time i prema nacionalističkom purizmu)« (26).

Mediji nastupaju u različitoj mjeri kao pošiljaoci koda nacionalističke ideologije i uslijed toga primjenjuju u različitoj mjeri jezični purizam: »Postoji povezanost između korištenja jezika i odnosa pošiljaoca koda prema ideologiji koja stoji iza jezične politike. Izvori koda — osobe ili drugi subjekti (na primjer mediji) — ostvaruju na različit način postulate ideologije čistoće jezika. Može se dokazati da postoje subjekti/pošiljaoci koda koji zbog ideoloških motiva prihvaćaju purizam i voljni su koristiti ga. Nasuprot njima, oni koji odbacuju nacionalističku ideologiju koja stoji iza purizma odbacit će najvjerojatnije u jednakoj mjeri purizam, kao njeno oruđe« (256).

Drugim riječima, »što je izvor koda nacionalističkiji, to je veća vjerojatnost realizacije purizma u jeziku« (257). Istraživanjem u knjizi M. Czerwińskog »se na primjeru stotinu analiziranih parova leksema potvrdila teza da je radikalna realizacija jezične politike potpuno proporcionalna s nacionalnim radikalizmom izvora jezika« (257).

Czerwiński je usporedio učestalost pojavljivanja stotinu parova leksema u jeziku

HRT-a, Vjesnika, Hrvatskog slova, Zareza, Nacionala u siječnju 2002. godine. Pritom je imao u vidu da je »za oslikavanje povezanosti jezičnog izbora s ideološkim izborom potrebno uzeti takve medije koji se — koristeći određene leksičke oblike — mogu pozicionirati prema toj ideologiji« (26). Istraživanje je dalo »empirijsku potvrdu postavljene hipoteze: analizirani mediji realiziraju u različitoj mjeri purističku jezičnu politiku. U državnim medijima (HRT i Vjesnik) i u nacionalnima (Hrvatsko slovo) znatno se rjeđe pojavljuju leksemi proglašeni pomoću jezične politike za 'manje' hrvatske nego u nenacionalnim medijima (Zarez i Nacional). Kad od brojke realizacije jezične politike oduzmemo brojku ne-realizacije te politike, dobivamo rezultat koji se može nazvati stupanj realizacije jezične politike« (144). On pokazuje koje »novine radikalnije prihvaćaju purizam i nacionalni program koji stoji iza njega« (144).

Dobivene »brojke stupnja realizacije jezične politike omogućuju nam da utvrdimo stupanj radikalnosti svakog pojedinog pošiljaoca koda: Hrvatsko slovo (65) ⇒ HRT (64) ⇒ Vjesnik (55) ⇒ Nacional (11) ⇒ Zarez (-4). Brojke pokazuju da stupanj realizacije politike u Vjesniku, HRT-u, Hrvatskom slovu znatno odstupa od Zareza i Nacionala. Razlika između najradikalnijeg medija (Hrvatsko slovo +65) i medija koji najviše odbacuje purizam (Zarez-4) iznosi 69 točaka« (145). Brojke također pokazuju da Zarez i Nacional realiziraju otprilike polovinu predloženih purističkih promjena u jeziku, dok drugi analizirani mediji primjenjuju purističke promjene još znatno više. Pritom upada u oči da se Hrvatsko slovo i HRT praktično i ne razlikuju. Osim toga, vidi se da im je i Vjesnik prilično blizu.

Pomoću nekoliko primjera mogu se ilustrirati dobiveni rezultati istraživanja. Tako sljedeći primjeri potvrđuju da je ona riječ koja je od strane nacionalista proglašena poželjnom naspram svog parnjaka

češća u Hrvatskom slovu, HRT-u i Vjesniku: nazočan, izvješće, učinak, skupina, gospodarstvo, promicati. U Nacionalu i Zarezu je rezultat obrnut — češće se pojavljuje ona riječ iz para koja je kod nacionalista nepoželjna: prisutan, izvještaj, efekt, grupa, ekonomija, propagirati. Zanimljivo je da postoji i nekoliko suprotnih primjera. Tako se proganjana riječ radnik pojavljuje češće u državno-nacionalnim medijima (HRT 53%, Vjesnik 72%, Hrvatsko slovo 88%), dok se njen parnjak djelatnik, suprotno očekivanju, češće pojavljuje u nenaacionalnim medijima (Zarez 65%, Nacional 79%). Ili, još jedan primjer, riječ pažnja koja je od strane nacionalista proglašena nepoželjnom u korist pozornosti pojavljuje se i u Hrvatskom slovu i u Vjesniku i u Nacionalu i na HRT-u (između 20% i 60%), a ne pojavljuje se nijednom upravo u najmanje nacionalnim novinama Zarezu (tamo nalazimo samo pozornost). Postojanje takvih primjera potvrđuje da je izgled jezika svuda rezultat djelatnosti pojedinačnog cenzora, koji prema svom subjektivnom izboru vrši selekciju riječi. To objašnjava i zašto je čest slučaj da se neka riječ nijednom ne pojavljuje u određenom mediju, premda je u drugim medijima ima — takvo stanje ne nastaje prirodnim putem. Drukčije rečeno, svi ti primjeri pokazuju da izgled jezika u bilo kojem mediju oblikuje lektor zaposlen u dotičnom mediju, i da nijedan medij ne predstavlja neutralni, općepošireni jezik. Analizirani korpus također pokazuje da je određeni broj riječi proganjanih od 90-ih sasvim zamijenjen puristički forsiranim riječima u svim promatranim medijima i da ih korisnici medija tamo više nemaju mogućnost čuti.

Potrebno je istaknuti da je ovo »istrživanje jezika sprovedeno 2002. godine, to znači nakon dolaska na vlast političke elite koja je deklarativno odbacivala nacionalizam koji je vladao Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ). Usprkos primjetnim promjenama na razini diskursa, državni mediji ostali su vjerni purističkim

inovacijama« (257). Ne samo to, nego čitavo vrijeme nakon 2000. pojačano se donose zakoni vezani za jezik, osnivaju se pri ministarstvu povjerenstva za jezik (83–91), »nekoliko pravnih odredbi tiče se čišćenja od stranoga, 'nehrvatskoga' u administrativnom diskursu« (256), Ministarstvo prosvjete i športa donijelo je Udžbenički standard, prema kojem »se u udžbenicima izbjegavaju nepotrebne tuđice i tzv. internacionalizmi« (88) itd. Sve to znači da se u razdoblju od 2000. do danas puristička jezična politika, koja je oruđe nacionalističke ideologije, dodatno institucionalizira.

S obzirom na brojne savjetnike, razlikovne rječnike i druge leksikografske radove treba podsjetiti da »zapisi u leksikografiji ne moraju dovesti do stabiliziranja norme. Svjesna djelatnost čovjeka (izrada rječnika, savjetnika, pokušaj udomaćivanja čuvanja jezika u prestižnim diskursima) samo djelomično utječe na jezik, dovodeći ponekad do njegovog ideologiziranja« (258). Svi navedeni »veliki naponi oko planiranja jezika ne garantiraju da će se preferirana norma proširiti u jeziku jer uzus (kolektivna upotreba) je rezultat mnogo činilaca« (16). Primjeri pokazuju da, »kao što je dokazano, ni veliki naponi planiranja ni duga povijesna tradicija u leksikografiji nemaju odlučujući utjecaj da se proširi očekivana norma. Usporedimo teoretski slične modele: ista povijesna tradicija parova leksema moral-čudoređe i muzika-glazba ili kvaliteta-kakvoća i kvantiteta-količina dala je različite rezultate njihove upotrebe u jeziku medija. Također, i naponi planiranja jezika (broj jezičnih savjetnika) uspoređeni s realizacijom purizma u medijskom jeziku pokazali su u zaključku poglavlja IV da takvi naponi mogu imati različite rezultate, dovodeći do: a) širenja poželjnih oblika, b) zadržavanja nepoželjnih oblika, c) ideologiziranja. To je još jedan dokaz, poznat odavno u lingvistici, koji potvrđuje tezu da oblikovanje jezičnih normi izmiče kontroli čovjekovog djelovanja jer je rezultat mnogo činilaca« (257).

No, saznanja iz svjetske lingvistike ne dopiru u našu sredinu. Za hrvatsko jezikoslovlje je karakteristično da »se ne može osloboditi ustaljenih spoznajnih modela, načina vrednovanja znakova, i zbog toga se zatvara« (259). I »analizirane diskusije na temu jezika pokazale su također da je hrvatsko jezikoslovlje zarobljeno u teško premostivom diskursu, što onemogućava da nadvlada iskrena i zdrava diskusija o temi jezika. To ograničava svaku mogućnost analize, spoznaje i, na kraju krajeva, objektivnog poimanja svijeta« (259).

SNJEŽANA KORDIĆ